

Lam Gods,
geef ons de Rechtvaardige Rechters

De ridders en hun koning

Anneke Veelen - van de Reep

**Lam Gods,
geef ons
de Rechtvaardige
Rechters**

De ridders en hun koning

De sleutel tot
de betekenis van het Lam Gods
en de diefstal van De Rechtvaardige Rechters

©2015 Anneke Veelen - van de Reep

ontwerp omslag: www.p2go.nl | Paul Pastoor

redactie en lay-out: www.studiospectrum.nl | Wim Veelen

ISBN 978 94 6318 874 6 | NUR 680

www.lamgodsgeefonsderechtvaardigerechters.nl

Inhoudsopgave

<i>Deel 1</i>	13
1 - Inleiding	15
2 - Het ontstaan van de koninkrijken	17
<i>Deel 2</i>	39
3 - Het verhalende retabel	41
4 - De Rechtvaardige Rechter	83
5 - Wie was van Eyck?	89
6 - Tijdsbeeld en tijdmaat	105
<i>Deel 3</i>	161
7 - De lansen	163
8 - Staand aan de wieg van de democratie	179
9 - De rechtvaardige rechters	193
10 - De dood van Arsène Goedertier	233
11 - Sint-Joris en het kruis	245
12 - De doofpot op een kiertje	257
<i>Bronnen</i>	261

Om het mysterie rond de diefstal van de panelen
De Rechtvaardige Rechters en *Johannes de Doper*
van Het Lam Gods van Van Eyck
te kunnen oplossen, is het noodzakelijk
de geschiedenis van West-Europa te kennen
en de gelaagdheid van het retabel te doorgronden.

*Zolang wij denken
dat geschiedenis slechts voortleeft in het verleden,
zullen gebeurtenissen
zich blijven herhalen voor onze nakomelingen.*
(Anneke Veelen-van de Reep)

Voor Richard

Deel 1

*Geen daad in het leven,
of zij is het begin ener zó lange keten van gevolgen,
dat geen menselijk oog ver genoeg vooruit kan zien
om iets van het einde te ontwaren.*
(Thomas of Malmesbury)

1 - Inleiding

Het retabel Lam Gods laat op het eerste gezicht een religieuze voorstelling zien. Kunst stond in de Late Middeleeuwen in het teken van religie. Op die manier konden ongeletterden tijdens het kerkbezoek door middel van religieuze voorstellingen hun geloof verdiepen. Toch is het Lam Gods niet alleen een religieuze voorstelling die de gebroeders van Eijck de mensheid bieden. Het is een aanklacht tegen de kerk die zich van het geloof afkeert en alleen eigen macht en positie als eerste stand wil handhaven in een tijdsgewricht waarin de burgerij in opkomst is en meedingt naar de macht van de feodalen en de kerk.

Op het tweede gezicht laat het retabel een veelheid aan historische personen zien die refereren aan personen uit de Oudheid en personen die leefden aan het einde van de 14^e eeuw, begin 15^e eeuw. Op die manier vertelt het veelluik een stuk van de geschiedenis en verhaalt het over de machtsverdeling en de visie van die tijd. De derde laag van het altaarstuk vertelt ons over de afstamming van Europese vorsten, waarbij we een beeld krijgen van het laat-

middeleeuwse denken.

De vierde laag laat de rol van de vrouwen in de Late Middeleeuwen zien.

De vijfde laag vertelt ons over de Arma Christi.

De zesde laag vertelt ons over een tijdsindeling.

De zevende laag vertelt over de machtige adel van Vlaanderen en die van de katholieke kerk in België. Deze laag is het meest verhuld.

Tot slot vertelt het veelluik ons over de geveer en de ontvanger van de luiken en de analogie met de diefstal van de luiken van de Rechtvaardige Rechters en Johannes de Doper.

Om de tijd van de gebroeders van Eyck te kunnen begrijpen, begint het verhaal bij de derde laag: de afstamming van de Europese vorsten.

*Het leven wordt vooruit geleefd
en achteruit begrepen.*
(Kierkegaard, Deens filosoof)

2 - Het ontstaan van de koninkrijken

1. Frankrijk

Om de lagen van het retabel te begrijpen, is het niet alleen noodzakelijk om de geschiedenis van Europa in kaart te brengen, maar ook om te laten zien hoe het rechtssysteem in elkaar stak en hoe de verhoudingen ten opzichte van bevolkingsgroepen waren.

Rond 1400 beleefde Europa de Late Middeleeuwen. Het is de opmaat naar de Renaissance, die startte vóór 1500. Het feodale tijdperk wankelde. Frankrijk was nog bij lange na niet het Frankrijk dat wij tegenwoordig kennen. Dat gold ook voor de naties om Frankrijk heen. De machtsverhoudingen lagen anders dan nu. De landen van nu hadden in die periode vaak andere namen en ook de indeling en grootte verschilde sterk van deze tijd. Om de Late Middeleeuwen te kunnen begrijpen is het belangrijk om kennis te hebben van de ontwikkeling van die naties vóór de aanvang van de Renaissance.

Frankrijk als politieke eenheid ontstond pas in de Middeleeuwen. Het christendom was de belangrijkste factor in die tijd en had een

grotere invloed op mensen dan de koningen. Het Latijn was de voertaal van het culturele leven, van de Kerk en van het denken.

Het 15^e-eeuwse Frankrijk ontleende haar politieke en sociale structuren aan de Oudheid. Men had de politieke en administratieve structuren overgenomen van de Romeinen. Zo ook het Romeinse recht.

De Romeinse cultuur was echter het doorgeefluik geweest van de Griekse wijsbegeerte, die daardoor nog altijd grote invloed had op het politieke en juridische denken in de Late Middeleeuwen. Het Griekse denken had invloed via de Romeinse cultuur. Veel Romeinse instellingen waren beïnvloed door de Griekse filosofen, waarvan Plato en Aristoteles de meest invloedrijkste denkers waren. Om de Franse cultuur van die tijd kort samen te vatten kan men zeggen dat het Laat Middeleeuwse denken gestoeld was op de Oude Grieken die opgenomen waren in het denken van de Romeinen, die op hun beurt weer opgenomen waren in de cultuur van de Middeleeuwen en dit in combinatie met de christelijke invloed van de Kerk.

De Franse monarchie was in grote lijnen een voortzetting van oudere staatkundige verbanden op het grondgebied Gallië. Dit was deels het vroegere Romeinse Rijk alsmede diverse Frankische deelrijken.

Aanvankelijk was Frankrijk verdeeld in diverse gebieden: het noorden met een gematigd klimaat en het zuiden met een mediterraan klimaat. Contacten tussen de diverse gebieden werden bemoeilijkt door een drietal bergachtige gebieden, het Centraal Massief, de

Alpen en de Pyreneeën, terwijl andere delen uit ondoordringbare bossen, moerassen en heidevelden bestonden. De dalen van de Seine, de Loire en de Rhône zijn vruchtbaar en kenden al vroeg een bewoning door mensen.

Het gebied langs de Middellandse Zee was welvarend. De steden die zich hier ontwikkeld hadden, waren ontstaan als Griekse kolonies, zoals bijvoorbeeld Massalia, het huidige Marseille.

Toen Julius Caesar Gallië veroverde, verdeelde hij het in een drietal provincies: Gallia Aquitania, Gallia Lugdunensis en Gallia Belgica. Het lokaal bestuur werd georganiseerd volgens de bestaande stamverbanden van de Galliërs. Zij werden door de Romeinen *pagi* genoemd. De steden die hier als administratieve centra ontstonden, bleven ook in de Middeleeuwen als centra van bestuur en cultuur functioneren. Dit werd versterkt, omdat ook de bisschoppen zich hier later vestigden. De Franse middeleeuwse kerkprovincies waren een voortzetting van de Romeinse bestuursstructuur.

Behalve de vermenging van de Oude Grieken met de Romeinse zeden en de invloed van het christendom, speelden ook de invloeden van de Keltische tradities een rol van betekenis.

De Romeinse keizer Constantijn de Grote verplaatste in 330 n.Chr. de hoofdstad van het Romeinse Rijk van Rome naar Constantinopel. In 395 n.Chr. viel het Romeinse Rijk uiteen. Ondanks meerdere crises handhaafde het Oost-Romeinse Rijk zich en Constantinopel hield stand. Rome echter werd voortdurend geplunderd en meerdere malen veroverd.

Gedurende de 4^e en 5^e eeuw vestigden de Germanen zich in stam-

men binnen het Romeinse Rijk. Mede door hun invloed kwam er in 476 definitief een einde aan het Romeinse Rijk. In Gallië was het aantal Germaanse stammen gering. Volgens schatting telde een Germaanse volksstam meer dan 100.000 personen. Het aantal Gallo-Romeinen wordt daarentegen op 10 miljoen geschat. Dat betekent dat binnen de beschaving die rond de Noordzee en het Kanaal ontstond, de Galliërs een grote rol speelden. De vorming van de Franse staat is een gevolg geweest van 4^e- en 5^e-eeuwse ontwikkelingen. Frankrijk, la France, dankt zijn naam aan een van de Germaanse stammen, de Franken.

Tijdens de Vroege Middeleeuwen leefden in Gallie Germane de Gallo-Romeinen, een grote meerderheid van geromaniseerde Kelten. Ten zuiden van de Loire bleef de Germaanse invloed beperkt en handhaafde zich de Romeinse cultuur. Ten noorden van de Seine was de Germaanse invloed het grootst. Daar werden veel Romeinse steden verwoest, verdween de kennis van het schrift en herleefde het heidendom. Ten noorden van de Somme en de Maas waren de Germaanse nieuwkomers talrijk. De taalgrens die in de loop der tijd ontstond, lag dan ook in de buurt van deze rivieren. Germaanse stammen speelden na de volksverhuizing een grote rol in de geschiedenis van Gallië. Tot 751 heersten in Gallië de Frankische dynastieën de Merovingen en van 751 tot 888 de Karolingen.

Clovis, of Chlodovech (481-511) van de Salische Franken vestigde vanuit Doornik (Tournai) de macht van de Merovingers.

In het noorden van Frankrijk waren er, buiten de vermenging van de invloeden van Oude Grieken met de Romeinse zeden en Keltische tradities én de invloed van het christendom, ook de invloeden

van de Franken.

In het zuidoosten woonden tijdens de regering van Clovis de Bourgondiërs, in het zuidwesten de Visigoten, in het noorden de Franken en in het oosten de Alemannen. Het rijk van de Visigoten was uitgestrekt. Het omvatte zelfs Spanje. Tussen de Somme en Loire handhaafde zich in de tweede helft van de 5^e eeuw een tijdlang een Romeinse enclave. Bretagne ontwikkelde zich min of meer zelfstandig. Het lukte de Franken niet om Bretagne duurzaam te onderwerpen. Hier vestigden zich een groot aantal Keltische vluchtelingen uit Engeland.

Clovis zorgde eerst voor een expansie in oostelijke richting. In 496 wist hij samen met de Ripuarische Franken Germaanse stammen van de Alemannen te onderwerpen. Dit was in de Slag bij Tobiac, het huidige Zülpich. Kort daarop overwon hij ook de Ripuarische Franken. In 507 wist Clovis in de Slag bij Vouillé een beslissende overwinning op de Visigoten te behalen, waardoor het gebied ten zuiden van de Loire bij zijn rijk gevoegd werd. De Visigoten trokken zich achter de Pyreneeën terug.

Clovis stichtte Regnum Francorum. Hierdoor kwam het politieke centrum in het noorden te liggen, in het gebied van Parijs tot Keulen. Vanaf 511 werd Parijs de hoofdstad. Rond 500 liet Clovis zich kerstenen en werd het voor de streng katholieke Gallo-Romeinen eenvoudiger om tot een stabiele samenwerking met de Franken te komen. In 536 veroverden de zonen van Clovis het koninkrijk Bourgondië en in 537 de Provence. Het werd een katholiek blok tegenover de Germaanse heidenen.

De Merovingische vorsten verdeelden hun rijk onder hun zonen,

waardoor het rijk vervolgens weer versnipperde en het centraal gezag zwak werd, al bleef een zekere samenhang bewaard.

De Merovingers bedachten mythen om hun prestige te vergroten en hun afkomst groots te maken. We onderscheiden twee verhalen. Enerzijds zouden zij afstammen van een mythisch volk, de Sugambren die over een rijk in Pannonië geregeerd zouden hebben. Het verhaal dat het meest geloofd werd, is dat de Franken af zouden stammen van de Trojanen. Zij zouden onder leiding van Francio, een bloedverwant van koning Priamus naar het stroomgebied van de Rijn zijn getrokken. Een groot deel van onze kennis uit deze periode ontleen wij aan bisschop Gregorius van Tours.

Vanaf de zevende eeuw was de macht van de Merovingers tanende. Rivaliserende Frankische koningen vermoordden een voor een de Merovingische vorsten.

De eerste Karolingische koning, Pepijn de Korte, liet zich in 751 door de paus tot koning zalven. Zij legitimeerden hun gezag door op cultureel gebied aan te knopen bij het antieke erfgoed van de Merovingers. Onder Karel de Grote bereikte het Frankische Rijk zijn grootste omvang. Karel werd door de paus tot Romeins keizer gekroond, refererend aan het grote Romeinse Rijk van weleer. Hij heerste over het Heilig Roomse Rijk. Dit Heilige Roomse Keizerrijk was geen staat in de moderne betekenis van het woord, maar een politiek verband van wereldlijke en kerkelijke gebieden, die direct of indirect onderworpen waren aan de soevereiniteit van de Roomse Keizer of de Roomse Koning en gaf beiden veel aanzien en macht. Door de expansie traden de zwakheden aan het licht. Er werden deelkoninkrijken, zoals Aquitanië, gecreëerd. Deze werden ge-

schonken aan de jongere prinsen van de dynastie. De periode van Karel de Grote werd geteisterd door invallen van de Vikingen. Zij behaalden succes op succes. Na Nantes en Tours plunderden ze in 845 Parijs. In 911 werd een groot deel van de benedenloop van de Seine, de Vexin, aan de Vikingen afgestaan. Hieruit ontstond het hertogdom Normandië.

In dezelfde periode wisten de Saracenen enkele piratennesten op de Franse zuidkust, waaronder Fraxinetum, te veroveren.

Na de dood van Karel de Grote in 814 waren zijn opvolgers niet in staat de politieke eenheid te bewaren. Het eens zo grote rijk stortte ineen.

Rond 900 ontstonden territoriale vorstendommen. De Karolingen voerden het leenstelsel in. In ruil voor voornamelijk militaire diensten, kregen leenmannen goederen in leen van hun leenheer om in hun levensonderhoud te voorzien. De leenmannen, ofwel vazallen van de koningen, kregen de benaming graaf en hertog. Ook de graven en hertogen hadden op hun beurt weer vazallen die banheren genoemd werden.

Zo was er sprake van een sociale piramide met de koning aan het hoofd. Deze centralisatie van macht werkte in de 10^e en 11^e eeuw echter nauwelijks of niet. Er vond sinds de 10^e eeuw eerder een desintegratie van het centraal gezag plaats.

De door de Romeinen geïntroduceerde structuur van de pagus, het ambtsgebied van de graven, versplinterde rond het jaar 1000. Door de zwakke centrale macht konden de lokale machthebbers, de banheren, de macht naar zich toe trekken door het bouwen van een

kasteel. De boeren werden voornamelijk slachtoffer van deze situatie. Ze kregen te maken met grove exploitatie en buitensporig en redeloos geweld.

In de 10^e eeuw werd het Henegouwse geslacht van de Robertingen machtig. Gedurende enkele tientallen jaren woedde er een machtsstrijd tussen de Karolingen en de Robertingen. In juli 987 werd Hugo Capet, die hertog was van Francië en graaf van Parijs, tot koning gekozen. Dit is het begin van het Huis Capet, dat in feite afstamt van de Robertingen, die met de zijtakken van Valois en Bourbon Frankrijk meer dan 800 jaar regeerden.

De Karolingen gaven zich niet zomaar gewonnen. In 991 probeerde Karel van Lotharingen het koningschap te herwinnen. Op de inname van Reims en Laon na, lukte hem dit niet.

De rol van de Kerk was groot. Zo leefde men niet als bijvoorbeeld Fransman of Engelsman, maar men leefde in de eerste plaats binnen een geloofsgemeenschap. Het koninkrijk Frankrijk was niet meer dan een politiek concept. Het duurde nog tot aan het einde van de Middeleeuwen eer de revolutionaire gedachte haar intrede deed, dat men binnen de christenheid ook verschillende volkeren kon onderscheiden.

Voor 1050 leefde men voornamelijk van de landbouw. Na 1050 ontwikkelden de steden zich en nam de handel toe. In die periode begon onder invloed van een gunstig klimaat, het middeleeuws klimaatoptimum, de bevolking te groeien. Er was voldoende vruchtbaar land en misoogsten kwamen in die periode weinig voor. Bij de opkomst van de steden en het toenemen van de handel, gin-

gen de steden ook meer rechten opeisen.

Aanvankelijk was de macht van de Robertingen van een zeker gewicht, maar deze nam in de 11^e eeuw af om rond 1040 een dieptepunt te bereiken. In feite heersten deze koningen slechts ten dele over een gebied rond Parijs, het kroondomein. Een centraal gezag ontbrak dus grotendeels. De macht van de koningen werd beknot door de banheren. In sommige delen van het land, zoals Berry, verdween zo goed als iedere vorm van openbaar gezag.

Slechts in Vlaanderen en Normandië lukte het de leenheren om hun vazallen in bedwang te houden. Pas aan het einde van de 11^e eeuw lukte het de andere graven en hertogen om hun gezag te vestigen. De administratieve vernieuwingen en de symbolische betekenis van het verlenen van leenhulde waren hier debet aan. Pas toen begon de machtspiramide zijn vruchten af te werpen.

In de 11^e eeuw bestond er feitelijk weinig verschil in macht tussen de koning enerzijds en de graven en hertogen anderzijds. Graven en hertogen gedroegen zich meer en meer als soevereine vorsten. Zowel de koning als de graven en hertogen probeerden hun bezit ten koste van hun burens uit te breiden, waardoor men vaak met elkaar in oorlog was. Ook huwelijken golden als middel tot gebiedsuitbreiding.

Normandië, dat in opbouw bestond uit nazaten van de Vikingen, werd, nadat hertog Willem de Veroveraar in 1066 het koninkrijk Engeland had veroverd, een belangrijke macht ten opzichte van de macht van de Robertingen. In 1154 werd de afstammeling van de Normandische Vikingen als Hendrik II tot koning van Engeland